

Психологічні детермінанти гендерної соціалізації підлітків

У статті представлено результати дослідження соціально-психологічних детермінант гендерної соціалізації підлітків. З'ясовано, що субкультура підліткового середовища, орієнтована на ідентифікаційну паритетність міжстатевих стосунків, приносить з собою нормативи андрогінії, які виступають в амбівалентному змісті особистісних очікувань. Встановлено залежність розвитку статевої ролі образу «Я» підлітків від батьківських настановлень – традиційних чи егалітарних. Специфіка виховання хлопчиків і дівчаток підліткового віку полягає у психологічних перешкодах на шляху до егалітарної соціалізації.

Ключові слова: статевої ролі ідентифікація, гендерна соціалізація особистості, гендерні орієнтації, гендерний стереотип, гендерний образ «Я».

В статье представлены результаты исследования социально-психологических детерминант гендерной социализации подростков. Выявлено, что подростковая субкультура, ориентированная на идентификационную паритетность в межполовом общении, привносит с собой нормативы андрогинии, что обуславливает амбивалентное содержание личностных ожиданий подрастающей личности. Показана зависимость развития полоролевого образа «Я» подростков от родительских установок – традиционных или эгалитарных. Специфика воспитания личности в подростковом возрасте определяется психологическими барьерами на пути к эгалитарной социализации.

Ключевые слова: полоролевая идентификация, гендерная социализация личности, гендерные ориентации, гендерный образ «Я».

Постанова проблеми. Підлітковий період у багатьох психологічних дослідженнях і концепціях визнається «критичним», «перехідним», «складним». Це пов'язано із пубертатними змінами (фізичними, статевими), психологічними і соціальними трансформаціями в особистості підлітка. Згідно з культурно-історичною теорією розвитку (Л. Виготський), «образ дорослості» як ідеальна форма є центральною категорією, що задає цілісність дитинства, тому співвідношення реальної та ідеальної форм, їхнього взаємопереходу є вихідною точкою, яка задає «роботу саморозвитку» [5, с. 37]. Рефлексія як індивідуальна здатність підлітків до самозміни, до встановлення меж «Я» і відчуження у контексті маскулінно-фемінного конструктує, головною рушійною силою

всіх сторін психічного розвитку, в тому числі і гендерного. В онтогенезі ідеальною формою (основною ідеєю) є ідея «вдосконаленого дорослого життя» – дорослості. Саме в підлітковому віці відбувається відкриття нової ідеальної форми, як зміни внутрішньої позиції бачення гендерного середовища, «Я – Ми – світ/культура» (позиція побудови власної дорослості) у хлопців та дівчат. Це склало методологічну основу нашого дослідження.

Мета статті – виявлення соціально-психологічних чинників гендерної соціалізації особистості у період її дорослішання. Психодіагностичний інструментарій включав комплекс методів: модифікований тест С. Бем для виявлення фемінно-маскулінних властивостей; тест оціально-психологічних зв'язків Л. Кондрашової з метою виявлення гендерних особливостей у батьківсько-дитячому спілкуванні, методику семантичного диференціалу, тест незакінчених речень «Ідеальний чоловік/ідеальна жінка....», «Ідеальна дівчинка/ідеальний хлопчик.....», наратив «Коли я відчув (ла) себе дорослим чоловіком (жінкою)», Усього в дослідженні взяли участь 400 учнів 5-9-х класів у віці 11-15 років.

В організації дослідження бралось до уваги, що зміст гендерних образів сучасного чоловіка/жінки, хлопчика/дівчинки є важливим чинником розвитку гендерної ідентичності підлітків, що надалі сприятиме вибору їхніх орієнтації на виконання традиційних чи егалітарних майбутніх сімейних та соціальних ролей [2, с. 21-31].

Остаточне формування гендерної ідентичності припадає на підлітковий період. Традиційно його розуміють як вік автономізації, набуття підлітком незалежності і переорієнтації на побудову відносин з однолітками як значущими для ідентифікаційного «Ми». Процес соціалізації здійснюється не стільки в рамках діалогічної взаємодії дитина-батько, скільки в підліткових групах через посередництво механізмів внутрі- і міжгрупової взаємодії – включається принцип «Ми» і «Вони» [3, с. 153-158].

За методикою Л. Кондрашової [4, с. 24-25] було виявлено характер міжстатевого та одностатевого спілкування дівчаток та хлопчиків та його інтенсивність, «білі плями» у спілкуванні з найближчим оточенням. Факторний аналіз дозволив виявити наступні змінні: інтенсивність спілкування з друзями та родичами (бабуся, дідусь); інтенсивність спілкування з матір'ю та батьком.

Згідно рейтингових місць спілкування підлітків, які оцінювались з позиції чинників розвитку гендерної ідентичності, бать-

ки відіграють провідну роль і залишаються особливо впливовими особами для молодших підлітків обох статей на рівні з думкою однолітків зі школи та класу. Аналіз соціально-психологічних зв'язків підлітків засвідчує, що для розвитку гендерної ідентичності дівчинки-підлітка важливу роль відіграють особи тотожної статі – мати (7,05, 0,3), бабуся, подруги тощо, тоді як для хлопців – батько (8,15, $p=0,6$), дідусь, друг ($U=69,5$; $p=0,00006$). У молодших підлітків обох статей, порівняно зі старшими підлітками, була виявлена більша інтенсивність спілкування з батьками ($U=2,85$ $p=0,07$.) (табл. 1).

Вікові особливості із референтними значущими особами проявились у посиленні гендерної сегрегації – наданні пріоритету стосунків із одностатевими однолітками (від молодшого до старшого підліткового віку), розширення кола соціальних контактів та їх збагачення.

Проте, гендерні відмінності у комунікативній складовій стосуються тіснішого контакту у дівчаток (молодших-старших) та хлопців (молодших-старших), поступове зменшення впливу зовнішніх соціальних чинників, місце яких в уявленнях підлітків починають займати внутрішні (особистісні) потенційні ресурси. Це сприяє якісному становленню гендерного «Я» підлітка, інтимності та довірливості мотиваційного спілкування із самим собою, з'ясуванню відстані між Я-ідеальним та Я-реальним. Типологічний образ гендерного світу підлітків проведений за тим же принципом поєднання фемінно-маскулінного конструкта у структурі когнітивних та емоційних уявлень.

Таблиця 1

Статевовікова динаміка вибору референтних кіл спілкування підлітками обох статей

	Сум.ранг. Молодші підлітки-дівчата	Сум.ранг. Старші підлітки-дівчата	U	p-level	Сум.ранг. Молодші підлітки-хлопці	Сум.ранг. Старші підлітки-хлопці	U	p-level
1. Мати	696,5	381,0	285,0	0,2816	241,5	102,5	70,5	0,3498
2. Батько	750,0	225,0	285,0	0,7664	269,5	136,5	81,5	0,6836
3. Бабуся	771,0	454,0	244,0	0,3494	272,0	106,0	51,0	0,0878
4. Дідусь	465,5	354,5	165,5	0,4644	167,0	133,0	47,0	0,2216
5. Брат, сестра	477,5	512,5	177,5	0,1407	145,5	107,5	40,5	0,2901
6. Родичі	620,5	325,5	189,5	0,5055	149,5	60,5	29,5	0,4850

7. Друг зі школи	655,0	473,0	263,0	0,8803	181,0	169,0	45,0	0,2446
8. Друг із класу	720,0	456,0	246,0	0,4771	231,5	178,5	74,5	0,9142
9. Друг поза школою	667,0	509,0	278,0	195,5	196,5	0,9090	60,5	0,8303
10. Мати (батько) товариша	597,5	222,5	69,5	0,0006	196,0	35,0	7,0	0,0017

Виявлено, що обидві статі не різняться за критеріями інтенсивності та якості спілкування. Статеві відмінності полягають у змісті спілкування зниження довірливості у взаєминах з найближчим оточенням та значущості наслідування як неусвідомленого механізму засвоєння зовнішніх взірців та зростання рефлексії гендерних орієнтацій підлітків «з середини» ($U=220$; $p=0,02$), що виявляється у дівчаток – старших підлітків меншою схильністю радитися ($U=40$; $p=0,04$) і довіряти ($U=208$; $p=116$) найближчому оточенню, ніж молодші. У вибірці хлопчиків статистично достовірних вікових відмінностей в інтенсивності спілкування не виявлено. У молодших підлітків-хлопчиків виявлені вищі показники у змістовому наповненні та значущості критеріїв спілкування, порівняно із старшими. Вони сподіваються на розуміння та допомогу, дорожать думкою інших. У молодших підлітків-дівчаток прослідковується, порівняно із старшими, аналогічна тенденція до хлопчачої. Вони хочуть наслідувати, сподіваються на допомогу, розуміння, захист, дорожать думкою інших. Виявлена специфіка комунікативної складової гендерних уявлень відмінностей впродовж підліткового віку. Взаємкореляційні зв'язки значущості референтних кіл спілкування, які встановлені у вибірці підлітків, засвідчили незначні відмінності за статтю та віком.

Отже, у побудові власної ідентичності підліток прагне знайти себе, визначити межі між собою та оточуючим світом, переосмислення власного досвіду актуалізує гендерне «Я», зміни у визначенні «гендерних меж» (прийняття чи неприйняття системи цінностей однолітків, або дорослих), здійснення індивідуального вибору (рівні самовиявлення, самопрезентації, самоствердження) довірливості «Я-Ти», стосунків інтимно-особистісним. Комунікативна складова полягає у розширенні меж соціального спілкування. Знаки, вироблені в суспільстві для позначення характеристик статі, сприймаються підлітками в контексті очікуваної реакції з боку ровесників, бо саме у цьому віці вперше з'являється близький друг-одноліток тотожної статі, з яким вста-

новлюються довірливі та важливі для підлітка «Я-Ти» (М. Бубер) відносини, розгортається інтимно-особистісне спілкування, як провідна діяльність віку (Д. Ельконін), забезпечуються умови для соціально-психологічного експериментування з найбільш сокровенними і напруженими сторонами образу «Я», що, у свою чергу, знаменує собою перехід до нового типу суб'єктності, до орієнтування на однолітка тотожної статі як суб'єкта дії.

З дорослішанням мотиваційна складова характеризується актуалізацією особистої активності підлітків у соціально значущій діяльності, освоєння різноманітних нових гендерних ролей, хоча джерелом нормативів гендерної поведінки залишається для них середовище, яке «вимагає» дотримання поєднання статевотипізованих та егалітарних правил, прийнятих у родині, школі, колі однолітків. Ці уявлення виступають мотиваційною основою набуття вторинної гендерної ідентичності, яка є більш підвладна підлітковій субкультури.

Емоційне ставлення до іншого ускладнюється набуттям більшої стійкості. У цілому, для підлітків обох статей характерне однаково інтенсивне спілкування як з матір'ю, так і батьком ($r=0,41$; $p\leq 0,05$). Виявлені значущі кореляції між інтенсивністю спілкування з найближчим оточенням (бабуся, дідусь та брат, сестра) ($r=0,39; 0,33$; $p\leq 0,05$), дещо менше — з дідусем і братом (сестрою) ($r=0,35$; $p\leq 0,05$). Інтенсивність спілкування з родичами корелює з інтенсивністю спілкування з однолітками: друзями зі школи ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), друзями із класу ($r=0,39$; $p\leq 0,05$). Найбільша інтенсивність спілкування виявлена із однолітками (друзями із класу, школи та поза школою), як найбільш значущих осіб ідентифікаційного «Ми» ($r=0,36-0,39$; $p\leq 0,05$). Це можна пояснити однаковою соціальною ситуацією розвитку у даному віковому періоді, зростаючою потребою у рефлексії, початком відмежування від батьків. У загальній вибірці підлітків виявлені значущі кореляційні зв'язки ($p=0,05$) між більшістю критеріїв спілкування. Так, чим частіше підлітки радяться, тим частіше вони виявляють довіру ($r=0,63$; $p\leq 0,05$), впевнені у допомозі ($r=0,63$; $p\leq 0,05$). Схильність довіряти у підлітків корелює з упевненістю в тому, що їх зрозуміють, ($r=0,62$; $p\leq 0,05$), допоможуть ($r=0,79$; $p\leq 0,05$) і захистять ($r=0,66$; $p\leq 0,05$). Слід зазначити, що бажання наслідувати у підлітків виникає у тому випадку, коли вони дорожать думкою ($r=0,46$; $p\leq 0,05$) і впевнені, що їх зрозуміють ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Найсильніший взаємозв'язок між впевненістю в допомозі та захистку ($r=0,79$; $p\leq 0,05$) свідчить, на нашу думку, про суттєві потреби підліткового віку у допомозі та захисті.

Специфіка виховання хлопчиків і дівчаток підліткового віку полягає у психологічних перешкодах на шляху до гендерної андрогінної соціалізації, оскільки учні зазнають тиску переважно жіночого педагогічного колективу, а також ЗМІ. Тому процес становлення гендерної ідентичності хлопчиків має досить часто негативне (агресивність, брутальність) забарвлення, бо здійснюється на основі протиставлення іншій статі, ігнорування «жіночих» видів діяльності, висміювання «нечоловічих» проявів характеру тощо. Специфікою гендерної соціалізації дівчаток-підлітків є розмаїтіший реальний простір для ототожнення себе з традиційними взірцями – матір'ю, бабусею та «справжньою жінкою» з казок, часописів, літератури, телепрограм. Як наслідок, егалітарна жіноча роль виглядає непривабливою та другою рядною.

Встановлено залежність розвитку статевого образу Я підлітків від батьківських настанов – традиційних чи егалітарних, узгодженого впливу обох батьків на них. З боку матері відзначається зростання позитивного інтересу до старших підлітків у бік посилення гіперопіки і незначним зниженням вимогливості. Психологічний контакт матерів з дочками стає тіснішим і глибшим, що свідчить про референтність матері у ставленні до доньок, порівняно з батьком. За такої ідентифікації реальний образ-Я дівчаток, відповідно, набуває андрогінних якостей: сили, впевненості, активності, більшої самостійності та автономності тощо. Щодо тенденцій батьківського впливу на статево-рольовий розвиток образу «Я» синів, то можна говорити про значну ідентифікацію з татами. Проте сповідування непослідовного стилю спілкування з боку обох батьків, емоційного невтручання батька надалі дистанціює хлопців. Сини очікують від тата більшого захисту, традиційної директивності, авторитетності, прояву лідерських позицій як суто маскулінних рис поведінки. Стосунки хлопців з татами є більш амбівалентними і суперечливими, ніж з мамами. Тати пред'являють більше вимог до синів, існуючі соціальні норми досить жорстко регламентують міру емоційних проявів відносно сина-підлітка з боку матері. Відстороненість позиції батька, його недостатня включеність у справи сина, відсутність захистку значуще впливає також на зміст статево-рольової самосвідомості хлопців.

З'ясовано, що еталонний образ сучасного чоловіка/хлопчика у хлопчиків є більш дихотомічним, маскулінним, тоді як у дівчаток – розгорнутішим та андрогінним. Усі гендерні уявлення молодших підлітків поступово змінюються до старшого підлітко-

вого віку. Образ ідеального чоловіка/хлопчика характеризується у підлітків більшою маскулінністю і співпадає із традиційними поглядами соціуму на мужність. У дівчаток еталон чоловіків/хлопчиків є ширшим, який включає рольові патерни чоловічої та жіночої статі. В образі майбутньої дружини у хлопчиків та дівчаток посилюється тенденція до фемінності. Уявлення про майбутнього чоловіка у хлопчиків і надалі залишається переважно маскуліним, тоді як у дівчаток – андрогінним. Отже, реконструкція статево-рольових образів у когнітивних уявленнях підлітків з їх дорослішанням продовжується.

Як засвідчили результати дослідження, емоційний компонент гендерної ідентичності по-різному проявляється в обох статей, якщо дівчатка більш негативно оцінюють чоловічу стать і позитивно жіночу, то хлопці уявляють себе такими ж позитивними і активними, як більшість жінок, проте приписують собі силу як маскуліну рису ($p < 0,001$). Також старші підлітки-хлопці характеризують чоловіків як більш сильних ($p < 0,001$), проте менш позитивних ($p < 0,001$) і менш активних ($p < 0,001$) ніж жінки, що теж вказує на інтерналізацію ними соціальних стереотипізованих очікувань. У складанні гендерного портрета сучасної жінки молодші підлітки-хлопчики вказали на інтелектуальні, моральні, фізичні, емоційно-вольові та фемінно-маскуліні якості (розум, доброта, працьовитість, врода, мужність, щирість, хитрість, привабливість, ввічливість, дотепність, впертість). У дівчаток виявився подібний портрет, проте перші місця зайняли моральні якості, інтелектуальні та фемінні якості: доброта, охайність, розум, веселість, працьовитість, скромність, щирість, чуйність та ін.

Портрет сучасного чоловіка в обох статей виявився подібним до жіночого. У обох статей співпали погляди та виявлені найбільш значущі риси ідеального чоловічого образу в порядку спадання: інтелектуальні, моральні та маскуліні якості. На відміну від хлопчиків, дівчатка вказали негативні характеристики у чоловічому образі (не завжди чесний та відкритий, не вихований).

Результати дослідження показали відсутність значущого взаємозв'язку між когнітивними уявленнями підлітків-дівчат і хлопців щодо виконання гендерних ролей та типом їх гендерної поведінки (як усвідомлення когнітивного компонента гендерної ідентичності). У хлопців і дівчат виявилось повне співпадання щодо чоловічої ролі. Дівчата і юнаки вказали на традиційне виконання чоловіками соціальних ролей у професійно-публічній і сімейно-домашній сферах. Це функція годувальника; матеріаль-

ного забезпечувача родини; громадсько-політична діяльність; інструментальні види діяльності; професії (військова служба, міліціонер, керівник виробництва), лідерство тощо, як зовнішнього прояву маскулінності у публічній та приватній сферах. Дівчата-підлітки, порівняно з хлопцями, виявили більш традиційні та повніші погляди на виконання соціальних ролей жінками (8 характеристик, порівняно із 6 у хлопців). Обидві статі вважають жіночими обов'язками сімейно-домашню сферу (підкування дітей, домогосподарювання, кухня, побут, влаштування житла, підтримування чистоти, догляд за дітьми). Також жіночим обов'язком вони вважають прийняття одноосібної відповідальності за народження дитини і стеження за здоров'ям родини, на відміну від хлопців, які вважають ці характеристики обопільним батьківським обов'язком.

Отже, можна дійти **висновку** про більшу інтерналізованість (більше засвоєння традиційних гендерних жіночих ролей) дівчатами стереотипізованих очікувань батьківської сім'ї, порівняно з хлопцями. Водночас егалітарність поглядів сповідують обидві статі щодо репродуктивної, емоційно-експресивної функції, прийняття рішень про народження і виховання дітей; вирішування сімейних проблем і надання емоційно-моральної підтримки, виконання жінками маскулітного виду діяльності (водіння машини).

Порівнюючи рейтинг життєвих цінностей, зазначених дівчатами та хлопцями, можна дійти висновку про незначні їх гендерні відмінності. Зокрема обидві статі однаково важливими для себе вважають одруження з коханою людиною, продовження себе в дітях, отримання хорошої освіти, здобуття улюбленої професії, можливість стати знаменитим професіоналом, заробляти достатньо грошей, щоб утримувати себе, свою сім'ю, подорожувати по світу. Проте виявлена тенденція свідчить про більшу стереотипізованість поглядів дівчат, їх несамотійність, залежність, орієнтація на дотримання традиційних ролей. Причинами цього може бути орієнтація хлопців на освоєння ширшого соціального простору, їх більша віддаленість від домашніх справ та обов'язків. інтерналізація традиційних чоловічих ролей у батьківській сім'ї. Дівчата сподіваються на допомогу майбутнього чоловіка у догляді за дитиною та її розвитку, у сімейно-побутовій сфері (готування їжі, прибирання), що є свідченням їх залучення до хатньої роботи ще змалечку. Переважна більшість хлопців допускають егалітарність у поглядах, порівняно з дівчатами, позитивно ставляться до їх активності та ініціативи. Амбівалентність

поглядів хлопців та більша орієнтація на статево типізовані ролі у дівчат є, на нашу думку, свідченням дифузності гендерної ідентичності у підлітковому віці.

Присвоєння соціальних норм дорослих чоловіків та жінок сприяє тому, що у підлітків виникає і зміцнюється суб'єктивне переживання власної дорослості – основне психологічне новоутворення у підлітковому віці, що має неоднозначний зв'язок із рівнем реальної психічної, фізичної та соціальної зрілості індивіда. Його виникнення та прояви зумовлені характером стосунків, формами спілкування підлітка з дорослими та ровесниками. Результати факторного аналізу дозволили констатувати зміну середніх значень у трьох проблемних сферах: «майбутнє», «стосунки з однолітками протилежної статі» та «власна персона», що підтверджується значеннями критерію Фішера у хлопчиків ($F=2,9$; $p<0,05$) і у дівчаток ($F=3,4$; $p<0,05$). Найбільш зрілими та перспективними для особистісного розвитку підлітка проявами дорослості є «моральна та інтелектуальна дорослість», які формуються під впливом демократичних стосунків у сім'ї, школі, соціумі.

Перспективними напрямками досліджень у сфері становлення гендерної свідомості та самосвідомості нам видається вивчення залежності стилів виховання і характеру гендерних орієнтацій; особливостей гендерної ідентичності у дітей із проблемним розвитком.

Список використаних джерел

1. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Два образа веры: Пер. с нем. – М.: Республика, 1995. – 175 с.
2. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
3. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: Монографія / О. М. Кікінежді. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2011. – 400 с.
4. Кондрашова Л. В. Превентивная педагогика: учеб. пособие / Под ред. Л. В. Кондрашовой. – К.: Вища школа, 2005. – 231 с.
5. Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л. С. Выготского) / Б. Д. Эльконин. – М.: Изд-во Тривола, 1994. – 167 с.

The peculiarities of the upbringing of adolescent boys and girls lies in psychological barriers on the way to gender egalitarian socialization as pupils experience the enforcement mainly from female educational staff

and also mass-media. Therefore, a process of formation of gender identity of boys has more often negative (aggressiveness, cruelty) traits because it is accomplished on the basis of contradistinction to another sex, the defiance of «female» kinds of activities, ridicule «non- male» manifestations of character et cetera. The topicality of gender socialization of adolescent girls is a more various real space for self-identification with traditional models of mother, grandmother and «real woman» from tales, journals, literature, TV programs. In consequence, egalitarian female role looks not attractive and secondary.

For adolescents of both sexes parents continue to remain the reference circle of intensive communication with both parents according to the indexes of communication with the nearest surrounding. The dependence of development of adolescents' sex and role image «Me» on parental directions, traditional or egalitarian, agreed influence of both parents on them has been established. On the mother's side there is the growth of positive interest to elder adolescents with the emphasis of aggravation of hyper care and by slight weakening of strictness. The psychological contact of mothers with daughters becomes closer and more proof und which states for mother's reference in attitude to daughters, compared to father. Taking into consideration such kind of identification the real girls' image-«Me» accordingly, acquires androgenic qualities: power, assurance, activity, more independence and autonomy et cetera.

Keywords: sex-role identification, gender identity, personal sex socialization, gender role conceptions, gender orientations, gender stereotype, gender image «Me».

Отримано: 18.01.2013 р.

УДК 159.922+316.752

О.Б.Климентович

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті проаналізовано гендерні особливості сучасної молоді, які проявляються в диференціації інструментальних і термінальних цінностей. Розглянуто терміни «цінності» та «ціннісні орієнтації». Окреслено типово «чоловічі» та типово «жіночі» цінності. Досліджено питання ціннісних орієнтацій чоловіків та жінок, пов'язаних з гендерними стереотипами. Виявлено індивідуальні цінності, які являються спільними та відмінними для обох статей. Розглядаються соціально-психоло-